https://liar.ui.ac.ir/?lang=en
Literary Arts
E-ISSN: 2322-3448
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 3, No.40, Autumn 2022, pp.1- 18
Received: 19/02/2022 Accepted: 01/11/2022

Investigation and Comparison of Ironic Aspects in Saadi's *Gulistan* andUbayd Zakani's *Akhlaq al-ashraf*

Sediqeh Taqavi Asl
Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
sedighe.taghavi2018@gmail.com

Abdollah Vasegh Abbasi*
Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
Vacegh40@Lihu.usb.ac.ir

Mohammadamir Mashhadi
Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran
mashhadi@lihu.usb.ac.ir

Abstract

Irony or double speaking is one of the artistic-literary techniques that, in literature, is equivalent to terms such as sarcasm, praise, contradiction, etc. In the present study, an attempt is made to examine and compare the different aspects of this literary industry in Saadi's *Gulistan* and Ubayd Zakani's *Akhlaq al-ashraf*. In this study, firstly, a descriptive-analytical method is used to look at the political-social situation of the era of both authors; then, the analysis and comparison of ironic types in both books are discussed along with examples. According to the findings of this research, the most types of irony used in Golestan, considering the prevailing conditions of the society as well as the political and social suffocation of that time, which created the shade of

*Corresponding author
Taghavi asl, S., Vasegh Abbasi, A., & Mashhadi, M. (2022). Investigation and Comparison of Iron species in Golestan Sa'di and Akhlaq al-Asharaf Obaid Zakani. *Literary Arts*,14 (3),1-18.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan
This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

https://doi.org/10.22108/liar.2022.132604.2122 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.1.1

humor and veiling of words in the context of the text of the book, are structural, situational, fateful, and verbal. Also, in *Akhlaq al-ashraf*, the most frequently-used type is rhetorical irony, and there is no special case of structural, radical, fateful, dramatic, and romantic types.

Introduction

Every writer uses special methods to make her/his speech effective in the audience so that she/he can better find a way to influence the speech. One of these artistic-literary techniques is irony. Irony is one of the terms used in rhetoric and literary criticism. Contemporaries have tried to define it as "taunting, undermining, ignoring the ignorant, inverting, concealing, etc." (Bahremand, 2009, p. 10), but each of these words defines only a part of irony to the audience. In fact, it can be said that irony is a kind of poetic norm avoidance against the anomalies of the time that the author tries to turn the confused images of her/his mind into objective experiences by using the existing dual attitudes and contradictions. "Irony has different uses, but in most of these uses and the basic commonality of all of them is concealment, hypocrisy, and the contrast between the appearance and the essence of the matter" (Anousheh, 2002, p. 16). Some scholars of the rhetoric in translating irony to satire have intended its literal meaning, i.e., mockery, and believe that irony means the same thing as sarcasm and mockery, and this is only one of the uses of irony. There are more diverse uses of the term irony that the word humor cannot express it. The word humor can be a good equivalent for the literary genre of humor, and irony can be one of the methods of humor (Cuddon, 1979, p. 350).

Since humor is one of the purposes of irony and in irony we talk about contrast, inversion, and contradiction, the present study aims to compare this double speaking in Saadi's *Gulistan* and Ubayd Zakani's *Akhlaq al-ashraf*, so that they can better understand the underlying layers. Understand the intellectual level of these two great poets and writers. First, we define different types of irony, and then analyze the evidence of both works. In this study, we seek answers to the following research questions:

1) What factors caused irony in the *Gulistan* and *Akhlaq al-ashraf*?
2) In which of these two works is more double meaning used?
3) To what extent have the authors of these works been successful in using irony in their words, and which type of irony seems more effective in their words?

Materials and Methods

In this study, the researchers used the library research approach to collect the data. First of all, the books and dissertations compiled in the field of irony and rhetoric have been studied and the data have been analyzed with a descriptive-analytical method. Then, the results have been presented in an analytical form.

Results and Conclusion

The results show that the social and political conditions have caused tension between the mind and the language of the writers and caused some inconsistency in the structure of their words. In other words, the results show that the society of the Ubayd era is more worried about the Mongols and other series of attacks than the Saadi era. In addition, Ubayd is a satirical writer, and in using this verbal art, he uses sharp and frank language. This frankness of speech has made the ironic side of his speech more obvious, so the best kind of irony that can serve this frankness is as if it is of a rhetorical type.

The diversity of irony, however, is more visible in *Gulistan* because Saadi has an instructive language. In other words, he has an opinion on different spectrums of the society in his book and still hopes to reform the society in this way. This way of giving advice has made his humor more subtle. Perhaps one of the causes of this problem is the easy-but-difficult approach in his expression and for this reason, among the different types of irony, the structural type that has more complex contradictions is seen more in his stories.

Keywords: Irony, Undermining, Humor, *Gulistan*, *Akhlaq al-ashraf*, Saadi, Ubayd Zakani.

References

- Abrams, A. H. (1970). *A glossary of literary term*. New York: New York Ongman Publication.
- Anousheh, H. (2002). *Encyclopedia of Persian language and literature*. Tehran: Printing and Publishing Organization.
- Bahremand, Z. (2009). *Irony in the structure of Molavi's Masnavi based on the theory of new criticism*. MA Thesis, Allameh Tabataba'i University.
- Cudden, J. A. (1979). *A dictionary of literary terms and literary theory*. London: Penguin Book.
- Dad, S. (2008). *Dictionary of literary terms*. Tehran: Morvarid Publication.
- Foroughi, M. A. (Ed.) (1989). *Saadi's Gulestan*. Tehran: Janzadeh Publication.
- Fotouhi Rudmajani, M. (2013). *Stylistics: Theories, approaches and methods*. Tehran: Sokhan Publication.
- Halabi, A. A. (Ed.) (2008). *Ubayd Zakani's Akhlaq al-Ashraf*. Tehran: Asatir Publication.
- Horri, A. (2008). *About humor: A new approach to humor and jokes*. First Edition. Tehran: Soore-e Mehr Publication.
- Mak, D. C. (1997). What is ironic and ironical? Translated by Hassan Chiniforoushan. *Soroush Journal*, 32-35.
- Mosharraf, M. (2008). *Methodology of literary criticism*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Muecke, D. C. (2010). *Irony*. Translated by Hassan Afshar. Third Edition. Tehran: Markaz Publication.

- Rahimi, P. (2016). *Irony and examining its role in the formation of Iranian dramatic literature*. Tehran: Sabzan Publication.
- Safa, Z. (2002). *History of Iranian literature*. Fourteenth Edition. Tehran: Ferdows Publication.
- Safaei, A. (2013). A look at the ironic effects in the poems and thoughts of Parvin E'tesami. *Journal of Persian Language and Literature (Former Journal of the Faculty of Literature of Tabriz University)*, *66*(228), 96-261.
- Shafiei Kadkani, M. R. (2006). *In kimiyaye hasti (Proceeding and Notes)*. Tabriz: Aidin Publication.
- Sheikh Baha'i, M. H. (n.d). *Kashkoul*. Tehran: Danesh Publication.
- Yousefi, Gh. H. (1997). *Cheshme Roshan*. Seventh Edition. Tehran: Elmi Publication.

فنون ادبی
سال چهاردهم، شماره ۳ (پیاپی ۴۰) پاییز ۱۴۰۱، ص ۱–۱۸
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۸/۱۰

مقاله پژوهشی

بررسی و مقایسهٔ گونه‌های آیرونی در *گلستان* سعدی و *اخلاق‌الأشراف* عبید زاکانی

صدیقه تقوی‌اصل، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
sedighe.taghavi2018@gmail.com
عبدالله واثق عباسی*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
vaceghabbasi@lihu.usb.ac.ir
محمدامیر مشهدی، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران
mashhadi@lihu.usb.ac.ir

چکیده

آیرونی نوعی صنعت ادبی است که تضادهای معنایی را دوچندان می‌کند و خاصیّت چندپهلوبودن آن، باعث به چالش کشیدن ذهن مخاطب می‌شود. این نوع ادبی در ادبیات فارسی معادل اصطلاحاتی مانند طنز، کنایه، مطایبه، تجاهل‌العارف، مدح شبیه به ذم، ایهام، تضاد، تناقض و... آمده است. سعدی و عبید دو نویسندهٔ توانا در زمینهٔ سخن کنایه‌آمیز در دو قرن متوالی هستند که با دوگانه‌گویی‌های خاص خود باعث نوعی طنز در بافت کلامشان شده‌اند؛ به همین سبب این پژوهش بر آن است تا جلوه‌های آیرونی را با توجه به اوضاع سیاسی و اجتماعی آن روزگار در کتاب *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف* بررسی و مقایسه کند و از این راه، بهتر به درک لایه‌های زیرین متن پی برد. مقاله ابتدا به روش تحلیلی ـ توصیفی، بر اوضاع سیاسی ـ اجتماعی عصر هر دو نویسنده توجه دارد؛ سپس به بررسی و مقایسهٔ انواع آیرونی در دو کتاب، همراه با شاهدمثال می‌پردازد. برپایهٔ یافته‌های این پژوهش، بیشترین گونهٔ آیرونی به‌کاررفته در *گلستان* با توجه به شرایط حاکم بر جامعه و همچنین خفقان سیاسی و اجتماعی آن دوران ـ که سایهٔ طنز و پوشیدگی کلام را در بافت متن کتاب ایجاد کرده است ـ از نوع آیرونی ساختاری، موقعیّت، تقدیری و کلامی است؛ همچنین در *اخلاق‌الأشراف*، بیشترین نوع آیرونی، بلاغی است و شاهد خاصی از گونهٔ ساختاری، رادیکال، تقدیری، نمایشی و رمانتیک در این اثر دیده نشد.

کلیدواژه‌ها: آیرونی؛ تهکّم؛ طنز؛ *گلستان*؛ *اخلاق‌الأشراف*

---

* مسؤول مکاتبات

تقوی اصل, صدیقه, واثق عباسی, عبدالله ,مشهدی, محمّدامیر. (۱۴۰۱). بررسی و مقایسهٔ گونه های آیرونی در گلستان سعدی و اخلاق الاشراف عبید زاکانی ,*فنون ادبی*. ۱۴ (۲)، ۱–۱۸.

2322-3448 / © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan
This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

https://doi.org/10.22108/liar.2022.132604.2122 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.1.1

۱ـ مقدمه

هر نویسنده‌ای برای تأثیرگذاری کلامش از شگردهای ویژه‌ای استفاده می‌کند تا بهتر بتواند راه نفوذ کلام را در مخاطب بیابد. یکی از این شگردهای هنری ـ ادبی، صنعت آیرونی است. این صنعت ادبی از اصطلاحاتی است که در بلاغت و نقد ادبی به کار می‌رود؛ نیز ازجمله مسائل پیچیده در حیطهٔ معناشناسی است که آن را مانند کلماتی مثل طعنه، طنز، تهکّم، استهزاء، تجاهل‌العارف، مطایبه، دوگانه معنایی و... دانسته‌اند. معادل مناسبی در زبان فارسی برای این اصطلاح ادبی یافت نشد؛ اما می‌توان گفت نوعی هنجارگریزی شاعرانه در برابر ناهنجاری‌های زمانه است که نویسنده می‌کوشد با آن، تصاویر درهم‌ریختهٔ ذهن خود را با بهره‌گیری از نگرش‌های دوگانه و تناقض‌های موجود، به تجربه‌های عینی بدل کند. آنچه نویسنده را بر آن می‌دارد تا از این دوپهلوگویی در کلام استفاده کند، شرایط و اوضاع زمانه‌ای است که در آن قرار دارد. از میان نویسندگان و شاعران فارسی‌زبان که شرایط اجتماع باعث شده است بیشتر به وارونه‌گویی و دوپهلوگویی روی بیاورند، می‌توان به سعدی شیرازی و عبید زاکانی اشاره کرد. این دو بزرگ ادب فارسی با صنعت آیرونی، بخشی از افکار، نصایح و اعتراضات خود را به‌صورت نهانی و مبهم بیان کرده‌اند. طنز یکی از مقاصد آیرونی است. در آیرونی، از تضاد، وارونه‌گویی، پارادوکس و پیچیدگی، سخن به میان می‌آید؛ به همین سبب در این پژوهش، سعی بر آن است این دوپهلوگویی در کتاب *گلستان* سعدی و *اخلاق‌الأشراف* عبید زاکانی بررسی شود تا از این راه، بهتر بتوان به درک لایه‌های زیرین سطح فکری این دو شاعر و نویسنده بزرگ پی برد؛ زیرا هرگاه جامعه دچار خفقان سیاسی ـ اجتماعی و مفاسد اخلاقی شود، شاعر و نویسنده برای هشدار و تنبّه مردم در برابر ناهنجاری‌های جامعه و درک بهتر و بیشتر آنها از این مفاسد و نیز برای بیان بهتر مقاصد خویش، کلام خود را با صنعت طنز و تهکّم در لایه‌های پنهان متن بیان می‌کند. این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و شیوهٔ توصیفی ـ تحلیلی به تعریف گونه‌های مختلف آیرونی پرداخته است؛ سپس شواهدی از هر دو کتاب را بررسی و مقایسه می‌کند و نتایج خود را به‌صورت تحلیلی بیان خواهد کرد؛ این پژوهش در جست‌وجوی پاسخ‌هایی برای پرسش‌های زیر است:

ـ چه عواملی سبب نمود صنعت آیرونی در کتاب *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف* شده است؟

ـ در کدام‌یک از این دو کتاب، بیشتر دوگانه معنایی به کار رفته است؟

ـ نویسندگان تا چه حد در به‌کارگیری این صنعت بیانی در سخنان خود موفّق بوده‌اند و کدام گونهٔ آیرونی در کلامشان تأثیرگذارتر بوده است؟

۱ـ۱ پیشینهٔ پژوهش

دربارهٔ بررسی مبحث آیرونی در ادبیات، تاکنون کتابی مستقل به زبان فارسی تدوین و تحریر نشده است؛ فقط پایان‌نامه‌ها و مقالاتی تدوین و چاپ شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

ـ «آیرونی و بازتاب آن در گزیده‌هایی از نمایش‌نامه‌های معاصر ایرانی» از راضیه احمدی در سال (۱۳۸۰) که نویسنده در آن بیشتر به آیرونی نمایشی و ذکر مثال‌هایی از آن پرداخته است. او علاوه‌بر تعریف آیرونی کوشیده است اصطلاحات نزدیک در بلاغت فارسی به آیرونی را نام ببرد و مثال‌هایی از متون مختلف ادبی بیاورد؛ نیز مصادیقی از آیرونی نمایشی را از شاهنامه فروسی بررسی کرده است.

ـ کتاب فارسی که بخش پنجم آن، اقتباس و ترجمه از کتاب *چگونه مطالعهٔ ادبیات انگلیسی را شروع کنیم* از نیکولاس مارش و ترجمهٔ مریم مشرف در *شیوه‌نامهٔ نقد ادبی* است.

ـ محمود فتوحی در کتاب *سبک‌شناسی* خود سبک آیرونی را تعریف و آن را به دو دستهٔ کلامی و موقعیت تقسیم کرده است.

ـ *آیرونی در ساختار مثنوی معنوی بر مبنای نظریهٔ نقد نو*، پایان‌نامهٔ زهرا بهره‌مند در سال (۱۳۸۸) که به راهنمایی دکتر سیروس شمیسا تدوین شده و در آن آیرونی ساختاری در چهار داستان دفتر اول *مثنوی* بررسی شده است.

ـ *جلوه‌های آیرونی در خمسهٔ نظامی*، پایان نامه کارشناسی ارشد به قلم رضا اقدامی است. نویسنده در آن به بررسی تحلیل مهم‌ترین گونه‌های آیرونی در خمسهٔ نظامی پرداخته است.

ـ *جلوه‌های آیرونی نمایشی در شعر احمد شاملو*، نوشتهٔ علی ضیا دشتخاکی و ابوالقاسم رادفر است. نویسندگان با پرداختن به انواع آیرونی نمایشی در اشعار شاملو، برخی زوایای پنهان آثار شاعر را واکاوی کرده‌اند و ضمن تبیین مفهوم آیرونی در شعر و بیان تمایز این صنعت با ایهام و کنایه و دیگر گونه‌های بیانی به نوعی مرزبندی میان آیرونی و سایر صنایع ادبی همت گماشته‌اند.

ـ کتاب ترجمه شدهٔ *آیرونی*، نوشتهٔ کالین موکه داگلاس (Dajlas Kalin Mooke) ترجمهٔ حسن افشار سال (۱۳۸۹).

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده تاکنون پژوهش مستقلی دربارهٔ بررسی و مقایسهٔ آیرونی در *گلستان* سعدی و *اخلاق‌الأشراف* عبید زاکانی صورت نگرفته است؛ کبری شبان قوچان عتیق، مقاله‌ای تحت عنوان «تحلیل شگردهای هنری آیرونی در اشعار سعدی» نوشته است و سهم کاربرد آیرونی در اشعار سعدی را کمتر از همعصران او دانسته است؛ اما چنانکه باید و شاید به جزئیات آیرونی در *گلستان* اشاره نکرده و در این زمینه مقایسه‌ای صورت نگرفته است.

۲ـ مبانی نظری پژوهش

۲ـ۱ آیرونی

آیرونی یکی از اصطلاحاتی است که در بلاغت و نقد ادبی به کار می‌رود؛ درواقع از مسائل پیچیده در حیطهٔ معناشناسی است. نوعی پیچیدگی حاصل از ابهام در کلام که تضادهای درون معنا را گسترش می‌دهد و القائات معنایی را چندوجهی می‌کند. «این صنعت ادبی اصطلاحی است که معاصران کوشیده‌اند آن را معادل کلماتی چون طنز، طعنه، کنایه، تهکم، تجاهل‌العارف، استهزإ، وارونه‌گویی، پنهان سازی و... ترجمه کنند؛ اما هرکدام از این واژه‌ها فقط بخشی از مفهوم آیرونی را در نظر مخاطب می‌آورد» (بهره‌مند، ۱۳۸۸: ۱۰). چنانکه پیداست، آیرونی از کلمات دیگر گرفته شده است. «برخی این واژه را معادل کنینگ [kennig] دانسته‌اند به معنی دانستن [kenna] یا به معنی بیان‌کردن چیزی که از چیز دیگر مشتق شده است» (کادن، ۱۹۷۹: ۳۵۰). این زینت ادبی صنعتی چندپهلو است که ذهن مخاطب را به چالش می‌کشاند. استفاده از این شیوهٔ بیانی بسته به روحیهٔ گوینده و شیوهٔ کاربرد آن در موقعیّت کلام و زمان دارد. در ترجمهٔ آیرونی طنز و معنای لفظی آن، یعنی استهزا و تمسخر مدّنظر بوده است که به معنای همان طعنه و تعریض است. انوشه می‌نویسد: «آیرونی کاربردهای متفاوتی دارد؛ اما در بیشتر این کاربردها وجه اشتراک اساسی همهٔ آنها، مفهوم پنهان‌کاری، نایکرنگی یا مغایرت میان ظواهر و اصل موضوع است» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۶). در این پژوهش ابتدا اوضاع سیاسی ـ اجتماعی عصر سعدی و عبید بررسی خواهد شد و سپس به تحلیل و مقایسهٔ انواع آیرونی در دو کتاب *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف* پرداخته می‌شود.

۲ـ۲ گذری بر اوضاع اجتماعی ـ سیاسی عصر سعدی و عبید زاکانی

عصری که سعدی و عبید در آن زندگی می‌کردند، سرشار از آشوب‌ها، زدوخوردهای اقوام نیمه‌وحشی آسیای مرکزی، تاخت‌وتازهای پیاپی آنها و غارتگری‌های مداوم بود. «کشتارهای بی‌امان، قتل و غارت‌های پی‌درپی، شکنجه‌ها و آزارها، ساختن مناره از سر آدمیان، سر بریدن‌ها، تخطی به نوامیس مردم بی‌دفاع، دزدی و غارت، ترویج انواع مفاسد نظایر این فجایع سرلوحهٔ بسیاری از اعمال و حوادثی است که در این دورهٔ طولانی نزدیک به دو قرن رخ داد. ایرانیان در این دو قرن به اندازهٔ تمام تاریخ گذشته رنج کشیدند» (صفا، ۱۳۸۱: ۷). انحطاط اخلاقی، ظلم و ستم‌های ناروا، تهاجم ویرانگر مغول، عبید و سعدی را بر آن داشت تا انتقادهای سیاسی ـ اجتماعی خود را با زبانی دوپهلو همراه با طنز و آیرونی بیان کنند و با این شگرد زبانی، به جنگ نابرابری‌های مرسوم در جامعه بروند، البته سعدی با لحنی نصیحت‌آمیز همهٔ این مسائل را بیان می‌کند؛ زیرا

هنوز به اصلاح جامعه ازطریق پند و نصیحت امیدوار است؛ اما عبید سخنش را صریح‌تر بیان می‌کند؛ زیرا همهٔ این مفاسد در دورهٔ او اوج می‌گیرد و اوضاع سیاسی ـ اجتماعی عصر او بیش از سعدی در سراشیبی است.

درحقیقت یکی از ویژگی‌های اصلی سبک سعدی و عبید را باید زبان طنزآلود آنها دانست؛ درواقع ازجمله عواملی که باعث این زبان طنزآمیز شده است، اوضاع و احوال اجتماعی و مناسبات عصر آنهاست. عبید هم مانند سعدی البته، کمی صریح‌تر همهٔ اتفاقات و مصائب روزگارش را از نظر می‌گذراند و همهٔ مسائل را با زبان آیرونیک، همراه با طنز و کنایه بازگو می‌کند و به همهٔ رسوم غلط و رایج زمانهٔ خود می‌تازد. او طنز و آیرونی را زمینه‌ای برای بیان رندانهٔ دردهای خویش و نیشخندی بر مسائل و مشکلات اجتماعی قرار داده است. شفیعی‌کدکنی در این باره می‌نویسد: «در مرکز طنزهای عبید زاکانی، تصویر هنری اجتماع نقیض به‌خوبی نمایان است» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۸۷: ۱۲۰). «وقتی عبید فضایل و ارزش‌های معنوی را درحال سقوط می‌بیند، جبروت و تکبّر مدعیان دین و حشمت را به چیزی نمی‌شمرد و همه را به باد استهزاء می‌گیرد» (یوسفی، ۱۳۷۶: ۲۹۲).

۳ـ گونه‌های آیرونی در *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف*

گاهی آنچه باعث خلق انواع آیرونی می‌شود، تناقض‌گویی‌ها، موقعیت‌های غیرمنتظره، رخدادها، تزویر و ریای شخصیت‌ها، چندوجهی‌بودن آنها و برخلاف نظر گوینده سخن‌گفتن است؛ به‌طوری که مخاطب متوجه معنای پنهان شود؛ در غیر این صورت آیرونی به شمار نمی‌رود. *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف* سرشار از این تناقض‌ها، تهکّم‌ها، استهزاها و انتقادهایی است که به طبقات جامعهٔ آن دوران مربوط می‌شود. در ادامه به‌اختصار گونه‌های مختلف آیرونی آورده می‌شود.

۳ـ۱ آیرونی کلامی یا طعنه در *گلستان*

آیرونی کلامی سخنی را با طعنه و طنز به دیگری گوشزدکردن است که علمای اهل فن آن را همان استعارهٔ تهکّمیه یا مجاز به علاقهٔ تضاد می‌دانند. «این قسم از آیرونی، طعنه و تهکّم در واژه، عبارت یا کل متن است؛ به‌طوری که معنای کلام عکس ظاهر آن به نظر می‌رسد» (بهره‌مند، ۱۳۸۸: ۱۸). در آیرونی کلامی، نویسنده یا گوینده به‌گونه‌ای برای شنونده یا خواننده مشخص می‌کند که منظورش با آنچه می‌گوید، کاملاً متفاوت است.

امید هست که روی ملال درنکشد　　از این سخن که گلستان نه جای دلتنگی است

(سعدی، ۱۳۶۸: ۲۷)

در این بیت سعدی برای اینکه به‌صورت غیرمستقیم به مخاطبش القا کند که *گلستان* کتابی تأمل‌برانگیز است، واژهٔ گلستان را به کار برده که باعث نوعی چالش ذهنی شده است؛ زیرا از یک‌سو به کتاب *گلستان* خود اشاره دارد و ازسوی دیگر ذهن مخاطب را به‌سوی باغ و گلستان می‌کشاند. درواقع همین دوگانگی و تداعی دو معنا از یک واژه در ذهن مخاطب، باعث نوعی استخدام و دوگانه‌خوانی می‌شود و فضای آیرونیکی در متن ایجاد می‌کند. سعدی در *گلستان* به بیان دردها و رنج‌های زمان پرداخته است و بی‌شک انسان دچار ملال می‌شود؛ اما شاعر همین را به‌صورت پنهان بیان کرده است؛ زیرا انسان گاهی با خواندن کتاب *گلستان* و دریافت بعضی معانی و کنایه‌ها در لایه‌های پنهان متن، دچار حسرت و اندوه می‌شود.

ـ «یکی از ملوک خراسان محمود سبکتگین را به خواب چنین دید که جمله وجود او ریخته بود و خاک شده مگر چشمان او که همچنان در چشم‌خانه همی‌گردید و نظر می‌کرد سایر حکما از تأویل این فروماندند، مگر درویشی که به‌جای آورد و گفت هنوز نگران است که ملکش با دگران است» (سعدی، ۱۳۶۸: ۳۲). آنچه در این حکایت باعث خلق آیرونی و به تأمّل واداشتن ذهن مخاطب می‌شود، تأویل طنزگونهٔ درویش است و اینکه چگونه همهٔ حکما از علت و حالت چرخش چشمان پادشاه درماندند به‌جز درویش؟ سعدی با آوردن دو تیپ شخصیتی متضاد در جامعه (درویش و پادشاه) و تقابل بین آنها و درک درویش از نوع نگاه پادشاه در هنگام نزع، طنز ظریفی می‌آفریند و حرص و طمع پادشاهان وقت را اینگونه به سخره می‌گیرد.

ـ «توانگری بخیل را پسری رنجور بود، نیک‌خواهان گفتندش: مصلحت آن است که ختم قرآن کنی ازبهر وی یا بذل قربانی. لختی به اندیشه فرورفت و گفت: مصحَف مهجور اولی‌تر که گله دور. صاحبدلی بشنید و گفت: خَتمش به علت آن اختیار آمد که قرآن بر سر زبان است و زر در میان جان» (همان: ۱۶۰). در این حکایت سعدی پول‌پرستان را با کنایه‌ای آیرونیک‌وار خطاب می‌کند و با تمسخر می‌گوید اینگونه افراد حاضرند بمیرند، ولی خرج نکنند. عنصر دیگری که در اینجا باعث خلق آیرونی و طعنه شده، توجیه قانع‌کنندهٔ فرد خسیس است که اولویّت را به قرآن داده است و از این طریق، بر خساست خود سرپوشی می‌گذارد. در پایان، سعدی با واردکردن شخصیت صاحبدل و حسن‌تعلیل طنزآمیزش فضای آیرونیکی حکایت را دوچندان کرده است.

ـ «همه‌کس را دندان به ترشی کند شود الّا قاضیان که به شیرینی» (سعدی، ۱۳۶۸: ۲۰۹). زیباترین و روشن‌ترین آیرونی کلامی در *گلستان*، در این عبارت آورده شده است؛ زیرا قاضیان روزگار سعدی به‌جای اینکه به مصلحت مردم بیندیشند در فکر نان و نوای خود بوده‌اند. سعدی رشوه‌خواری آنها را اینگونه به تصویر می‌کشد و با آوردن واژهٔ شیرینی در معنایی غیر از معنای اصلی خود دوگانه معنایی زیبا به وجود آورده است.

۳ـ۲ آیرونی کلامی در *اخلاق‌الأشراف*

ـ «الحق زهی بزرگان صاحب توفیق که آنچه چندین هزار سال با وجود تصفیهٔ عقل و روح بر دیگران محجوب ماند، بی‌زحمتی بر ایشان کشف شد» (عبید زاکانی، ۱۳۸۷: ۷۲). در این عبارت دیده می‌شود که نویسنده با آوردن واژهٔ «زهی و بزرگان صاحب توفیق» در باب حکمت کتاب، با طنز و تهکّم، بزرگانی را که نسبت‌به مسائلی ازجمله حشر و نشر، عقاب و ثواب، قرب و بعد، بی‌اعتنا هستند، به سخره می‌گیرد و می‌گوید آنچه هزار سال، افراد کامل و پاکدل با وجود تزکیهٔ روح و عقل نتوانتسند کشف کنند، این افراد که توفیق رفیق آنها شده است، بدون هیچ زحمتی به مفاهیم واقعی آنها دست یافته‌اند.

ـ «خود کدام دلیل واضح‌تر از اینکه پادشاهان عجم چون ضحاک تازی و یزدجرد بزهکار، اکنون صدر جهنم بدیشان مشرّف است و دیگر متأخران که از عقب رسیدند تا ظلم می‌کردند دولت ایشان در ترقی بود و ملک معمور» (همان: ۱۳۰). عبید صریحاً ظلم و ستم طبقهٔ حاکم، خودرأی و مستبد را افشا می‌کند و می‌گوید این افراد چون زمام امور کشورداری را بر عهده دارند، فکر می‌کنند نباید از هیچ ظلمی بر قشر ضعیف دریغ ورزند؛ به‌طوری که پیشرفت و استقرار حکومتشان را بر ستم‌کردن بر قشر ضعیف جامعه بنا نهاده‌اند. عبید در این عبارت، واژهٔ «مشرّف» را به‌صورت تناقض همراه با طنز و آیرونی به کار برده است؛ زیرا جهنم جایی نیست که انسان در آن شرفیاب شود.

ـ رحمت بر این بزرگان صاحب توفیق باد که خلق را از ظلمت ظلم عدالت به نور هدایت ارشاد فرمودند (همان: ۱۴۱). نویسنده در این عبارت برای عمیق‌تر جلوه‌دادن ظلم حاکمان دورهٔ خود، پارادوکس زیبایی بین ظلم و عدالت به وجود آورده است و بر آیرونی متن افزوده است؛ درواقع اگر عدالتی در جامعه وجود دارد، چطور ظلمی دیده می‌شود!؟

۴ـ «یکی از بزرگان فرزند خود را فرموده باشد که یا بُنَیَّ اعلَم اَنَّ لفظ "لا" یُزیلُ بلا و لفظ "نعم" یزید الّنِّعَم. دیگری در اثناءِ وصایا فرموده باشد که ای پسر زنهار باید که زبان از لَفظِ "نعم" گوش داری و پیوسته لَفظِ "لا" بر زبان رانی و یقین داری که تا کار تو با "لا" باشد، کار تو بالا باشد و تا لفظ تو "نعم" باشد دل تو بغَم باشد» (عبید زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۵۶). در این عبارت نویسنده خساست و سخاوت افراد روزگار خود را با بازی‌های کلامی بین دو واژهٔ متضّاد «لا و نعم» و همچنین جناس بین «لا و بالا» بیان کرده و از این طریق آیرونی کلامی در متن به وجود آورده است؛ زیرا نه‌گفتن در جواب سائلان را دلیل رونق کار و ثروتمندشدن به شمار می‌آورد و بله‌گفتن و خیر مقدم را دلیل گرفتارشدن می‌داند.

۳ـ۳ آیرونی موقعیّت در *گلستان*

در آیرونی موقعیّت، رخدادهایی خلاف انتظار اتفاق می‌افتد؛ این رخدادها به‌صورت غیرمنتظره و طبق موقعیت خاص به وجود می‌آید. «در این نوع آیرونی ما با حوادثی مواجه هستیم که برخلاف انتظارمان یا برخلاف آنچه باید اتفاق بیفتد، پیش

می‌آید. درواقع آیرونی موقعیت چرخش ناگهانی موقعیت‌ها است» (ماک، ۱۳۷۶: ۳۱). می‌توان گفت، یکی از بیشترین نوع آیرونی به‌کاررفته در کتاب *گلستان*، آیرونی موقعیّت است. نمونه‌های آن به شرح زیر است:

ـ «پادشاهی را دیدم به کشتن اسیری اشارت کرد. بیچاره در آن حالت نومیدی مَلِک را دشنام‌دادن گرفت و سقط‌گفتن که گفته‌اند؛ هرکه دست از جان بشوید، هرچه در دل دارد بگوید. ملک پرسید: چه می‌گوید؟ یکی از وزرای نیک‌محضر گفت: ای خداوند همی‌گوید والکاظمینَ الغَیظَ و العافینَ عَنِ الناسِ. ملک را رحمت آمد و از سر خون او درگذشت. وزیر دیگر که ضدّ او بود گفت: ابنای جنس ما را نشاید در حضرت پادشاه جز به راستی سخن‌گفتن، این ملک را دشنام داد و ناسزا گفت. ملک روی از این سخن درهم آورد و گفت: آن دروغ وی پسندیده‌تر آمد مرا زین راست که تو گفتی که روی آن در مصلحتی و بنای این بر خبثی» (سعدی، ۱۳۶۸: ۳۱). در این حکایت، مسئله‌ای برخلاف انتظار رخ می‌دهد. در وهلهٔ اول مخاطب فکر می‌کند فرد دشنام‌دهنده به پادشاه، به غضب وی دچار می‌شود؛ ولی در قصّه عکس انتظار مخاطب، اتفاق می‌افتاد؛ یعنی در یک موقعیت غیرمنتظره و با توجه به حرکات شخصیت‌ها، نظر پادشاه تغییر می‌کند و اوضاع به‌طور ناگهانی وارونه می‌شود. در بخش دوم نیز وزیر فکر می‌کند پادشاه از سخن راست او خشنود می‌شود؛ اما پادشاه دروغ مصلحت‌آمیز را بر راست فتنه‌انگیز ترجیح می‌دهد.

ـ «پادشاهی به کشتن بی‌گناهی فرمان داد. گفت: ای ملک به موجب خشمی که تو را بر من است آزار خود مجوی که این عقوبت بر من به یک نفس به سرآید و بزه آن بر تو جاوید بماند. ملک را نصیحت او سودمند افتاد و از سر خون او برخاست» (همان: ۶۲). در این حکایت هم حرکات و سخنان فرد مغضوب پادشاه، باعث نجات او می‌شود. چنین رفتارهایی به خلق آیرونی موقعیت و چیزی خلاف انتظار خواننده می‌انجامد. درحقیقت سعدی با خلق این موقعیت‌های غیرمنتظره روح امید را در دل مخاطبان خود می‌دمد.

ـ «عابدی را پادشاهی طلب کرد. اندیشید که دارویی بخورم تا ضعیف شوم، مگر اعتقادی که دارد در حقّ من زیادت کند. آورده‌اند که داروی قاتل بخورد و بمرد» (سعدی، ۱۳۶۸: ۷۹). در اینجا، چیزی برخلاف انتظار موجب خلق نوعی دوگانگی در ذهن می‌شود. تقابل دو شخصیت ناهمگون عابد و پادشاه و ازسوی دیگر تغییر شخصیّت عابد است. عابد برای اینکه پادشاه بیشتر به آن توجه کند، خود را به کام مرگ می‌فرستد. درواقع، سعدی به عابدان ریایی زمانهٔ خود با طنز و طعنه می‌تازد و به تهکّم و تمسخر آنها می‌پردازد.

۳ـ۴ آیرونی موقعیّت در *اخلاق‌الأشراف*

ـ «مجموع خلایق از صراط چون برق می‌گذرند، مگر قاضیان و اتباع ایشان که ابدالآباد در دوزخ باشند و با یکدیگر شطرنج آتشین بازند» (همان: ۱۸۳). چنانکه مرسوم است انتظار می‌رود که قاضی مسائل شرعی و دینی را بیش از بقیهٔ افراد جامعه رعایت کند و در امور و مسائل زندگی سخت‌گیرتر و عادل‌تر باشد؛ اما در اینجا عبید به‌روشنی این قشر از مسئولان جامعه را گناه‌کارتر و بدکارتر از بقیهٔ اقشار می‌داند و می‌گوید همهٔ خلایق از صراط مثل برق می‌گذرند، الّا قاضیان که در قعر جهنم گرفتار می‌شوند. با مقایسهٔ این نوع آیرونی در *گلستان* و *اخلاق‌الأشراف* مشخص می‌شود که آیرونی موقعیت در *گلستان* نسبت‌به *اخلاق‌الأشراف* کاربرد زیادتری دارد و بیشتر اقشار جامعهٔ عصر سعدی، ازجمله پادشاهان ظالم، عابدان مزوّر، قاضیان هوسران و رشوه‌گیر، خرافه‌پرستان جامعه و... را شامل می‌شود. همهٔ این تیپ‌های شخصیتی در جامعهٔ عصر شاعر، در یک موقعیت غیرمنتظره چهره عوض می‌کنند که آوردن همهٔ اینها به درازا کشیدن سخن می‌انجامد. سعدی آیرونی را در خدمت اخلاق درآورده است و از این راه، دیدگاه اعتراض‌آمیز خود را نسبت‌به اجتماع عصر خود بیان می‌دارد؛ اما در *اخلاق‌الأشراف* بیشتر از یک شاهد، از این گونه آیرونی دیده نشد.

۳ـ۵ آیرونی ساختاری در *گلستان*

در آیرونی ساختاری، اندیشهٔ پارادوکسی بر کل داستان حاکم است. «در این نمونه نویسنده به‌جای استفاده از یک آیرونی کلامی ضمنی، یک شکل ساختاری می‌سازد که دو معنای متناقض را تقویت می‌کند؛ بنابراین گسترده‌تر از آیرونی کلامی

است» (رحیمی، ۱۳۹۵: ۳۶). آیرونی ساختاری رویکردها و موقعیّت‌های متضاد را وحدت اندام‌وار می‌بخشد؛ درواقع مفاهیم متضاد در ساختار یک اثر ادبی دور هم جمع می‌آیند و نقشی منحصربه‌فرد ایجاد می‌کنند (داد، ۱۳۸۷: ۱۰).

ابر اگر آب زندگی ببارد　　هرگز از شاخ بید بر نخوری
با فرومایه روزگار مبر　　کز نی بوریا شکر نخوری
(سعدی، ۱۳۶۸: ۳۶)

سعدی در این ابیات، انسان فرومایه را به درخت بید تشبیه کرده است تا خواننده را از انتظارداشتن از اینگونه افراد برحذر دارد و به او گوشزد کند، همانگونه که آب باران که آب زندگانی است، در ثمردهی درخت بید بی‌اثر است، نباید از انسان پست و فرومایه توقع بخشش داشت. شاعر شکرنخوردن از نی بوریا و ثمرندادن درخت بید و نزدیکی به فرومایه را مانند هم دانسته است و با این تمثیلات، دوری از فرد فرومایه را توجیه می‌کند.

درویش و غنی بندهٔ این خاک و درند　　آنان که غنی‌ترند محتاج‌ترند
(همان: ۴۲)

در این بیت شاعر با در مقابل هم قراردادن دو تیپ شخصیّتی متضاد، تناقضی در ساختار کلام ایجاد کرده است و با گوشه و کنایه به افراد ثروتمندی طعنه می‌زند که به دارایی خود می‌نازند؛ او می‌گوید: کسانی که به نظر خودشان از لحاظ مادّی بی نیاز و غنی هستند، در برابر خداوند نیازمندترند.

ـ «زاهدی مهمان پادشاهی بود. چون به طعام بنشستند کمتر از آن خورد که ارادت او بود و چون به نماز برخاستند بیش از آن کرد که عادت او تا ظنّ صلاحیّت در حقّ او زیادت کنند.

«ترسم نرسی به کعبه ای اعرابی　　کاین ره که تو می‌روی به ترکستان است

«چون به مقام خویش بازآمد، سفره خواست تا تناولی کند. پسری صاحب‌فراست داشت گفت: ای پدر باری به مجلس سلطان در طعام نخوردی؟ گفت: در نظر ایشان چیزی نخوردم که به کار آید. گفت: نماز را هم قضا کن که چیزی نکردی که به کار آید» (همان: ۷۳). این حکایت *گلستان* از آن نمونه حکایاتی است که به‌سبب تقابل در تیپ‌ها، شخصیت‌ها و موقعیت‌ها، مخاطب در آن با دو الی سه گونه آیرونی روبه‌رو می‌شود که نشان‌دهندهٔ نوعی ساختارشکنی زبانی و پوشیدگی کلامی نویسنده است؛ مثلاً در اینجا دو شخصیّت متفاوت، زاهد و پادشاه در کنار هم قرار می‌گیرند و تناقضی در ساختار داستان ایجاد می‌کنند. زاهد اگر زُهد حقیقی دارد چطور مهمان پادشاه می‌شود؟ این خود نوعی طنز و طعنه‌ای است که سعدی زیرکانه آن را به کار می‌برد تا به مخاطبان بفهماند زاهدان روزگارش شخصیّت‌هایی ریایی بیش نیستند و ازسوی دیگر، حرکات و رفتار زاهد ـ کمتر از آن خورد که عادتش بود ـ همچنین سخنان پسرش، در بافت و ساختار حکایت چالش ایجاد می‌کند و عنصر غافلگیری را در متن فعّال، و باعث خلق آیرونی سقراطی می‌شود. در ادامه، فعل «ترسم» که دقیق معنای عکس آن منظور شاعر است، باعث نوعی آیرونی کلامی شده است.

شاهدی از اینگونه آیرونی در *اخلاق‌الأشراف* یافت نشد.

۳ـ۶ آیرونی تقدیر

«این گونهٔ آیرونی نوعی وارونه‌سازی است که در آن، سرنوشت محتوم، همهٔ برنامه‌های شخصیت مورد نظر را به‌هم می‌ریزد و جریان امور را در جهتی خارج از تصوّر او قرار می‌دهد» (صفایی، ۱۳۹۲: ۸). درواقع انسان خود را در مسیر تقدیر می‌بیند و اسیر آن می‌شود. انسان‌ها با سرنوشت و یا نیروهای حاکم بر سرنوشتشان به مبارزه برمی‌خیزند؛ اما پیروزی نهایی ازآنِ تقدیر است. آنها حتی زمانی که تصوّر می‌کنند، در جهت تغییر سرنوشت گام برمی‌دارند؛ درواقع خواست تقدیر را اجرا می‌کنند. به عبارت دیگر «نیرو و ارادهٔ بشر در تضّاد با قدرت‌های ماورای طبیعت قرار می‌گیرد که درنهایت به شکست انسان

در مقابل قهر این نیروها می‌انجامد» (مشرف، ۱۳۸۷: ۱۷). شخصیت‌های حکایات سعدی هم از این امر مستثنا نیستند؛ آنها به‌گونه‌ای اسیر تقدیرند؛ زیرا سعدی مسلک اشعری دارد و به‌نوعی این تفکر جبرگرایانه در جغرافیای زندگی او و اشعارش راه یافته است. نمونه‌هایی از آشکارشدن سایهٔ تقدیر در حکایات *گلستان* از این قرار است:

بخت و دولت به کاردانی نیست — جز به تأیید آسمانی نیست
اوفتاده است در جهان بسیار — بی‌تمیز ارجمند و عاقل خوار
کیمیاگر به غصّه مرده و رنج — ابله اندر خرابه یافته گنج

(سعدی، ۱۳۶۸: ۶۶)

در ابیات بالا، سعدی بر این عقیده است که بخت و سعادت بشری به دانش و آگاهی او نیست؛ بلکه باید تأیید خدایی همراه آن باشد تا سعادت نصیب آدمی شود. گاهی افراد نالایق به مقام می‌رسند و افراد آگاه، خوار و ذلیل می‌شوند. پس آنچه از دیدگاه سعدی در زندگی افراد و به سعادت رساندن آنها مؤثر است، لطف و تقدیر خدایی است که از دست بشر خارج است.

ـ «صیّادی ضعیف را ماهی قوی به دام اندر افتاد، طاقت حفظ آن نداشت ماهی غالب آمد و دام از دستش در ربود و برفت.

«شد غلامی که آب جوی آرد — جوی آب آمد و غلام ببرد
دام هربار ماهی آوردی — ماهی این بار رفت و دام ببرد

«دیگر صیّادان دریغ خوردند و ملامتش کردند که چنین صیدی در دامت افتاد و ندانستی نگاه‌داشتن. گفت: ای برادران چه توان کردن؟ مرا روزی نبود و ماهی را همچنان روزی مانده بود. صیّاد بیروزی در دجله ماهی نگیرد و ماهی بی اجل در خشک نمیرد» (سعدی، ۱۳۶۸: ۱۱۵).

سعدی با توجه به اندیشهٔ جبرگرایانه‌اش، قضا و سرنوشت را امری محتوم می‌داند که از روز ازل مشخص شده است و امکان تغییر در آن نیست. در اینجا صیّاد قصد گرفتن ماهی دارد؛ ماهی در دامش می‌افتد؛ اما از آنجا که به عقیدهٔ شاعر روز مرگ ماهی نبود و گرفتن آن قسمت صیّاد نبود، ماهی نصیب او نمی‌شود.

صیاد نه هر بار شگالی ببرد — افتد که یکی روز پلنگش بخورد

(همان: ۱۲۴)

«دو چیز محال عقل است: خوردن پیش از رزق مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم» (همان: ۱۹۹).

ـ ای طالب روزی بنشین که بخوری و ای مطلوب اجل مرو که جان نبری.

«جهد رزق ار کنی ور نکنی — برساند خدای عزّوجلّ
ور روی در دهان شیر و پلنگ — نخورندت مگر به روز اجل»

(همان: ۲۰۰)

این نمونهٔ آیرونی، یکی از بیشترین گونه‌های به‌کاررفته در اندیشهٔ سعدی است که دلیل آن را می‌توان اشعری‌بودن مسلک شاعر دانست. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، نمونه‌ای از گونهٔ تقدیری در اندیشهٔ عبید یافت نشد.

۳ـ۷ آیرونی رمانتیک

نوعی شگرد ادبی است که نویسنده وانمود می‌کند، می‌خواهد واقعیّت را نشان دهد؛ اما سرانجام این توهّم، واقعیت را از بین می‌برد و طوری بیان می‌کند که حوادث مطرح‌شده چندان هم جدی نیست. نویسنده گاهی برای بیان مفهومی اخلاقی پا به عرصهٔ داستان می‌گذارد و به‌صورت رودررو با خواننده صحبت می‌کند؛ گاهی هم نمی‌تواند نسبت‌به شخصیت‌های داستان

بی‌تفاوت باشد و نظرش را دربارهٔ آنها بیان می‌کند؛ به عبارت دیگر می‌کوشد با روش‌های گوناگون وجود خود را در جای‌جای داستان بیان کند. «گاهی نویسنده در اثر حاضر شده، اظهارنظر کرده و خواننده را به‌طور مستقیم مخاطب خود قرار داده و توضیحات اضافه بر آنچه از داستان برمی‌آید به خواننده ارائه می‌دهد» (رحیمی، ۱۳۹۵: ۳۸).

بس نامور به زیر زمین دفن کرده‌اند — کز هستی‌اش به روی زمین بر نشان نماند
وان پیر لاشه را که سپردند زیر گلِ — خاکش چنان بخورد کز او استخوان نماند
زنده است نام فرخ نوشین‌روان به خیر — گرچه بسی گذشت که نوشین‌روان نماند
خیری کن ای فلان و غنیمت شمار عمر — زان پیشتر که بانگ برآرند فلان نماند

(سعدی، ۱۳۶۸: ۳۲)

سعدی در پایان بیشتر حکایت‌های *گلستان*، نظر شخصی خود را بیان کرده است و با طعنه و کنایه حرف‌های خود را به مخاطب القا می‌کند.

مکن تکیه بر ملک دنیا و پشت — که بسیار کس چون تو پرورد و کشت
چو آهنگ رفتن کند جان پاک — چه بر تخت مردن چه بر روی خاک

شاعر علاوه‌بر اینکه نظر شخصی خود را در پایان حکایت‌ها آورده است، تقابل‌هایی هم در متن ایجاد می‌کند؛ مثل پروردن و کشتن، مکن و کن که به قرینه حذف شده است؛ همچنین دو واژهٔ تخت و خاک.

نمونه‌های دیگر از این نوع آیرونی به شرح زیر است:

بر آنچه می‌گذرد دل منه که دجله بسی — پس از خلیفه بخواهد گذشت در بغداد
گرت ز دست برآید چو نخل باش کریم — ورت ز دست نیاید چو سرو باش آزاد

(همان: ۲۱۰)

از این گونهٔ آیرونی در *اخلاق‌الأشراف* شاهدی یافت نشد.

۳ـ۸ آیرونی بلاغی در *گلستان*

آیرونی بلاغی عکس چیزی را بر زبان آوردن است، گوینده برخلاف عقیدهٔ خود سخن می‌گوید. «کاربرد این نوع ادبی پس از ارسطو و در قرون وسطی است. در آن زمان آیرونی را تنها صنعت بلاغی می‌دانستند که در متون ادبی و گاه در آیین سخنوری و یا مجامع قضایی به کار می‌رفت. در آیرونی بلاغی نظر و لحن نویسنده عکس آن چیزی است که به زبان می‌آورد» (داد، ۱۳۸۷: ۹). مخاطب باید در این نوع تناقض‌گویی و دوگانه‌گویی درک درستی از مطالب داشته باشد تا بتواند مفاهیم متضاد را دریابد.

خلاف رأی سلطان رأی‌جستن — به خون خویش باید دست شستن
و گر خود روز را گوید شب است این — بباید گفت اینک ماه و پروین

(سعدی، ۱۳۶۸: ۶۲)

در این اشعار برخلاف واقع، باید طبق نظر پادشاه سخن گفت و چیزی را وانمود کرد که موافق طبع اوست نه واقعیت موجود.

ـ «بازرگانی را هزار دینار خسارت افتاد؛ پسر را گفت: نباید که این سخن با کسی در میان نهی. گفت: ای پدر فرمان تو راست؛ نگویم ولکن خواهم مرا بر فایدهٔ این مطلع گردانی که مصلحت در نهان‌داشتن چیست؟ گفت: تا مصیبت دو نشود، یکی نقصان مایه و دیگر شماتت همسایه.

«مگوی انده خویش با دشمنان — که لاحول گویند و شادی‌کنان»

(همان: ۱۲۶)

در این نوع هنجارشکنی معنایی، تضاد از سطح واژگان فراتر رفته است و تفاوت‌ها در بافت کلام دیده می‌شود. عنصر وانمودسازی در این گونهٔ ادبی بسیار دیده می‌شود؛ مثلاً در حکایت فوق بازرگان وانمود می‌کند که به‌سبب از دست دادن مال و سرمایه‌اش ناراحت نیست؛ زیرا بر این عقیده است که گاهی اطرافیان درظاهر با همدردند و وانمود می‌کنند که ناراحت هستند؛ ولی در باطن چنین نیست. طعنه و طنزی که باعث ایجاد آیرونی در بافت کلام شده است، ناراحتی در ظاهر و خوشحالی در باطن است. سعدی با بیان این حکایت، به ظاهرنمایان و افراد ریایی روزگار خود می‌تازد و به مخاطبانش گوشزد می‌کند که غم و اندوهتان را با همه‌کس در میان نگذارید؛ زیرا افراد درظاهر خود را غمگین نشان می‌دهند و در باطن برای ناراحتی شما ارزشی قائل نیستند.

۳ـ۹ نمونه‌هایی از آیرونی بلاغی در *اخلاق‌الأشراف* عبید

اگر بخواهیم به‌صورت کلی در نظر بگیریم، در همهٔ کتاب *اخلاق‌الأشراف*، قسمت مذهب مختار آیرونی بلاغی است؛ زیرا نویسندهٔ کتاب، آنچه را برای مذهب مختار بیان می‌کند، برخلاف نظر و عقیدهٔ خودش است. درواقع طنز و طعنه‌ای بر مردم و حکمرانان روزگارش است که چگونه اخلاق زشت و ناپسند را جایگزین خوی نیک و ارزش‌های اخلاقی کرده‌اند. «در مورد آیرونی بلاغی می‌توان از رسالهٔ *اخلاق‌الأشراف* عبید زاکانی نام برد. نویسنده با لحنی به‌ظاهر جدّی امر به منکر و نهی از معروف می‌کند و کاملاً واضح است که آنچه می‌گوید خلاف رأی و نظر حقیقی اوست» (داد، ۱۳۸۷ :۹).

ـ «هرکس که خود را به سخا شهره داد، دیگر هرگز آسایش نیافت: از هرطرف ارباب طمع بدو متوجه گردند و هریک به خوش آمد و بهانه‌ای دیگر آنچه دارد، از او می‌تراشند و آن مسکین سلیم‌القلب به تُرّهات ایشان غِرّه می‌شود تا در اندک مدّتی جمیع موروث و مُکتسب در معرض تلف آورد و نامراد و محتاج گردد. و آنکه خود را به سیرت بخل مُستظهَر گردانید و از قصد قاصدان و ابرام سائلان در پناه بُخل گریخت، از دردسر مردم خلاص یافت و عمر در خصب و نعمت گذرانید» (عبید زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۱۵۲). ازجمله تیپ‌های شخصیتی جامعهٔ عصر عبید که وی آنها را به‌صورت وارونه و همراه با تهکّم تمسخر می‌کند، خسیسان و بخیلان هستند. در این عبارت، نویسنده پرده از سیمای افراد بخیل برمی‌دارد و برخلاف نظر و دیدگاه خودش و به‌طور استهزاگونه‌ای بخل آنها را می‌ستاید و سخاوت را امری مدروس‌شده می‌داند و می‌گوید هرکس که سخاوت و بخشش اختیار کند، هیچ‌وقت به آسایش نمی‌رسد و همهٔ نگاه‌های افراد طمع‌کار را به‌سوی خودش جلب می‌کند و فریب ستایش‌های بی‌اساس و واهی آنها را می‌خورد.

ـ «خود روشن است که صاحب حیا از همهٔ نعمت‌ها محروم باشد و از اکتساب جاه و اقتناء مال قاصر؛ حیا پیوسته میان او و مرادات او مانعی عظیم و حجابی غلیظ شده، همواره بر بخت و طالع خود گریان باشد. گریهٔ ابر را که حیا گفته‌اند از اینجا گرفته‌اند» (عبید زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۳۸). وقتی فضایل اخلاقی در جامعه رنگ ببازند، نداشتن معرفت دینی و ایمان به آخرت که پشتوانهٔ اجرای این فرامین است از بین می‌رود. در اینجا حیا و عفاف از دیگر ارزش‌های اخلاقی جامعهٔ عصر عبید است که مردم آن دوران برای حفظ آنها ارزشی قائل نبودند و داشتن آن را نشانهٔ محروم‌ماندن از مادیات دنیایی و مانعی برای رسیدن به خواسته‌های خود می‌شمردند. عبید با وارونه‌گویی و طعنه، این اخلاق پست جامعهٔ آن روز را گوشزد می‌کند و با بیانی کنایه‌آمیز بیان می‌دارد که افراد عفیف و باحیا از نعمت‌ها و پُست و مقام‌های دنیایی محروم‌اند و حیا مانع رسیدن آنها به خواسته‌هایشان می‌شود.

ـ «باز کدام دلیل واضح‌تر از اینکه هرکس خود را به وفا منسوب کرد، همیشه غمناک بود و عاقبت عمر بی‌فایده در سر آن کند؛ چنانکه فرهاد بیستون را کَند و هرگز به مقصود نرسید تا عاقبت جان شیرین در کار شیرین کرد» (همان: ۱۹۶).

ـ «اما صدق، بزرگان ما می‌فرمایند که این خُلق ارذل خصایل است؛ چه مایهٔ خصومت و زیان‌زدگیْ صدق است. هرکس نهج صدق ورزد، پیش هیچ‌کس عزّتی نیابد. مرد باید که تا بتواند پیش مخدومان و دوستان خوش‌آمد و دروغ و سخن به ریا

گوید و صدق الامیر کار فرماید؛ هرچه بر مزاج مردم راست آید آن در لفظ آردَ» (همان: ۱۹۸-۱۹۹). در همهٔ شواهد ذکرشده دیده می‌شود که اصول اخلاقی مثل وفا، صدق، محبت، گذشت و دیگر ارزش‌های معنوی در اجتماع عصر عبید رنگ باخته و به ضدارزش تبدیل شده‌اند. عبید با طنز و به‌صورت غیرمستقیم و برخلاف ایده و عقیدهٔ خود، علت گرفتاری‌های مردم را پایبندی به این اصول می‌داند و می‌گوید افراد باوفا همیشه غمگین و افسرده‌دل‌اند و بیهوده عمرشان را به‌سبب وفاداری تلف می‌کنند. وی صداقت را عامل اصلی ضرر و زیان می‌داند و دروغ و ریا را می‌ستاید. درواقع عبید با این وارونه‌گویی‌ها از چهرهٔ افراد متظاهر و بی‌دین پرده برمی‌دارد. از اینگونه آیرونی در *گلستان* سعدی یکی‌دو شاهد بیشتر یافت نشد؛ اما در کتاب *اخلاق‌الأشراف*، حدود هفتاد درصد متن دربردارندهٔ این دوگانه‌گویی‌هاست. شاید یکی از علل این مسئله، صراحت کلام عبید باشد.

۳ـ۱۰ آیرونی سقراطی در *گلستان*

آیرونی سقراطی بیشتر در مناظره کاربرد دارد و نوعی تظاهر به جهل، برای افشای عیبی در تفکر دیگری است. طرف برای اثبات نادانی دیگری خود را به نادانی می‌زند. این نمونه به شیوهٔ مکالمه بین دو یا چند نفر صورت می‌گیرد. در این نوع آیرونی عنصر غافلگیری و پاسخ غیرمنتظره‌بودن فعّال است؛ مثل پاسخ مرد به معاویه در داستان زیر: «مردی با معاویه هم‌غذا بود و بزغالهٔ پخته را که بر سفره بود سخت همی‌درید و به‌شدّت می‌خورد؛ معاویه گفت تو بر بزغاله خشمگینی، گویی مادرش شاخت زده است. مرد گفت: تو هم بر او دل همی‌سوزانی، گویی مادرش شیرت داده است» (شیخ بهایی، ۱۳۹۲: ۴۴۴). شواهدی از این نمونه در ادامه بیان می‌شود.

ـ «پادشاهی پارسایی را گفت: هیچت از ما یاد آید؟ گفت: بلی وقتی خدای را فراموش می‌کنم» (سعدی، ۱۳۶۸: ۷۷). سعدی در این حکایت، مثل حکایت‌های قبل، ظلم و ستم پادشاهان مستبد و خودرأی روزگار خود را با طنز و کنایه بیان می‌کند و با پاسخ غیرمنتظره و غافلگیرکننده‌ای که از جانب پارسا به پادشاه می‌دهد رفتار ظالمانهٔ این طبقهٔ حاکم را به تصویر می‌کشد.

ـ «توانگرزاده‌ای را دیدم بر سر گور پدر نشسته و با درویش‌بچه‌ای مناظره در پیوسته که صندوق تربت ما سنگین است و کتابه رنگین و فرش رخام انداخته و خشت پیروزه در او به کار برده، به گور پدرت چه ماند، خشتی دو فراهم آورده و مشتی دو خاک بر آن پاشیده، درویش پسر این بشنید گفت: تا پدرت زیر آن سنگ‌های گران بر خود بجنبیده باشد، پدر من به بهشت رسیده بود» (همان: ۱۷۳). این مناظره یکی از زیباترین مناظره‌های سعدی در *گلستان* است. شاعر به‌زیبایی به فخرفروشان و افرادی طعنه می‌زند که دنبال زرق و برق دنیا هستند؛ او به‌صورت غیرمستقیم مخاطب را به پرهیز از زخارف دنیوی دعوت می‌کند. تقابل‌هایی که باعث ایجاد آیرونی در بافت کلام شده است، عبارت‌اند از: توانگرزاده و درویش، کتابهٔ رنگین و سنگین در برابر خشت و خاک؛ علاوه‌بر این تقابل‌ها، حاضرجوابی‌های درویش‌زاده بر عنصر طنز افزوده است.

ـ «یکی از ملوک بی‌انصاف، پارسایی را پرسید، از عبادت‌ها کدام فاضل‌تر است؟ گفت تو را خواب نیم‌روز تا در آن یک نفس خلق را نیازاری» (همان: ۴۳). در این حکایت، ظلم و ستم پادشاهان دورهٔ سعدی با پاسخی از پارسا به نمایش گذاشته می‌شود که باعث خلق آیرونی جالب و زیبایی در متن شده است. گاهی آیرونی سقراطی همان آیرونی خودکاهی است تا گوینده با این روش ذهن مخاطب و طرف مقابل را خالی کند. مثل مناظرهٔ درویش و توانگر در باب هفتم *گلستان*. در این حکایت، سعدی با آوردن تقابل‌های معنایی همراه با کنایه و طعنه، متن را به یک متن آیرونیکی تبدیل می‌کند. ازجملهٔ این تقابل‌ها، توانگر و مسکین، زمستان و تابستان، فراغت و فاقه، جمع و پریشان، کریم و بخیل، حلال و حرام، گل و خار، گنج و مار، دوست و دشمن، شاکر و کفور، صبور و ضجور، دنیا و آخرت است.

۳ـ۱۱ آیرونی سقراطی در *اخلاق‌الأشراف*

ـ «در این روزها بزرگ‌زاده‌ای خرقه‌ای به درویشی داد. مگر طاعنان خبر این واقعه را به سمع پدرش رسانیدند. با پسر در این باب عتاب می‌کرد. پسر گفت: "در کتابی خواندم که هرکه بزرگی خواهد باید هرچه دارد ایثار کند"؛ من بدان هوس این

خرقه را ایثار کردم. پدر گفت: ای ابله غلط در لفظ ایثار کرده‌ای که به تصحیف خوانده‌ای؛ گفته‌اند: "هرکه بزرگی خواهد، باید هرچه دارد انبار کند تا بدان عزیز باشد؛ نبینی که اکنون همهٔ بزرگان انبارداری می‌کنند" و شاعر گوید:

«اندک‌اندک به هم شود بسیار دانه‌دانه است غله در انبار»

(عبید زاکانی، ۱۳۸۷: ۱۶۱-۱۶۲)

در این حکایت، عبید خساست و نبخشیدن بزرگان روزگار خود را با شیوهٔ مناظرهٔ بین پدر و پسر بازگو می‌کند. در قست دوم با آوردن پاسخی غیرمنتظره از پدر و تعبیر وارونه و طنزآمیزی که از شعر سعدی دارد، باعث نوعی درگیری ذهنی در متن می‌شود.

۳ـ۱۲ آیرونی رادیکال

«در این نوع آیرونی، گوینده به‌شیوه‌ای استدلال می‌کند که نتیجهٔ آن بی‌اعتبارشدن سخن خود او باشد؛ مثلاً یک نفر اهل کُریتی بگوید همهٔ مردم کریتی دروغ‌گو هستند. با کمی دقت درمی‌یابیم که این نوع آیرونی هم نوعی آیرونی موقعیت است؛ چراکه وقتی گوینده، نوع خود یا گروه یا دسته‌ای که خود جزئی از آنهاست را زیر سؤال می‌برد سخن خود را نیز از اعتبار ساقط می‌کند» (رحیمی، ۱۳۹۵: ۳۵).

گر کسی وصف او ز من پرسد بیدل از بی‌نشان چه گوید باز
عاشقان کشتگان معشوق‌اند برنیاید ز کشتگان آواز

(سعدی، ۱۳۶۸: ۲۱)

در بیت اول، منظور سعدی از بیدلْ خود اوست و در بیت دوم، عاشقان شامل خود سعدی هم می‌شود.

ای بار خدای عالم آرای بر بندهٔ پیر خود ببخشای
سعدی ره کعبهٔ خدا گیر ای مرد خدا ره خدا گیر

(همان: ۱۰۰)

بندهٔ پیر در این بیت باز خود سعدی را هم شامل می‌شود و در بیت بعدی شاعر با مخاطب قراردادن خود کنایه‌ای به دیگران می‌زند.

نشاید بنی‌آدم خاکزاد که در سر کند کبر و تندی و باد
باد تو را با چنین گرمی و سرکشی نپندارم از خاکی، از آتشی

(همان: ۸۸)

سعدی در دو بیت مذکور، گوشه و کنایه‌ای به افراد مغرور و متکبّر دارد؛ اما لفظ بنی‌آدم را به کار می‌برد که شامل خود او هم می‌شود.

شاهد خاصی از این گونه آیرونی در *اخلاق‌الأشراف* یافت نشد.

۲ـ۱۴ آیرونی نمایشی

این آیرونی نوعی دوگانه‌گویی است که در آن اتفاقات برخلاف انتظار، خواست و تلاش شخصیت‌ها پیش می‌رود و معمولاً در داستان‌ها و نمایش‌نامه‌ها کاربرد دارد. «در این نوع آیرونی، شخصیت یا شخصیت‌ها از سرنوشت خود یا به‌طور کلی از چیزی بی‌خبرند؛ اما نویسنده و خواننده آن نکته و سرنوشت را می‌دانند در این بین، شخصیت‌ها عملی را انجام می‌دهند که دقیقاً عکس آن صحیح است» (حری، ۱۳۸۷: ۶۸). این نوع آیرونی همانطور که از نامش پیداست نوعی وارونه‌سازی در نمایش است؛ در این حالت، تماشاگران بیش از شخصیت‌ها از سرنوشت آنها باخبرند و اوضاع و احوال دردناک یا خنده‌آوری را پیش‌بینی می‌کنند که برای آنها اتفاق خواهد افتاد (صفایی، ۱۳۹۲: ۲۴).

ـ «یکی در مسجد سنجار به تطوّع بانگ گفتی، به ادایی که مستمعان را از او نفرت بودی و صاحب مسجد، امیری بود عادل و نیک‌سیرت و نمی‌خواستش که دل‌آزرده گردد. گفت: ای جوانمرد این مسجد را مؤذّنان‌اند قدیم هریکی را پنج دینار مرتب داشته‌ام. تو را ده دینار می‌دهم تا جایی دیگر روی بر این قول اتفّاق کردند و برفت. پس از مدتی، در گذری پیش امیر بازآمد. گفت: ای خداوند بر من حیف کردی که به ده دینار از آن بقعه به در کردی که اینجا که رفته‌ام بیست دینار همی‌دهند تا جایی دیگر روم و قبول نمی‌کنم، امیر از خنده بی‌خود گشت و گفت: زینهار تا نستانی که به پنجاه راضی گردند» (سعدی، ۱۳۶۸: ۱۳۱). در این حکایت قربانی آیرونیْ از ماجرای اصلیِ بیرون‌شدن خود از مسجد، کاملاً بی اطلاع است. سعدی با نمایشی زیبا و ازطریق گفت‌وگوی بین امیر عادل و فرد مؤذّن، صحنه‌ای از طنز و آیرونی خلق کرده و با لحنی آرام، صحبت‌های دو شخصیّت حکایت را پایان داده است؛ به‌طوری که مخاطب متوجه آیرونی و طنز در متن شده؛ اما شخص قربانی آیرونی متوجه ماجرای اصلی نشده است.

ـ «مردکی را چشم درد خاست. پیش بیطار رفت که دوا کن. بیطار از آنچه در چشم چارپای می‌کرد، در دیدهٔ او کشید و کور شد. حکومت به داور بردند. گفت: بر او هیچ تاوان نیست. اگر این خر نبودی پیش بیطار نرفتی. مقصود از این سخن آن است تا بدانی که هرآنکه ناآزموده را کار بزرگ فرماید، با آنکه ندامت برد به نزدیک خردمندان به خفت رأی منسوب گردد» (همان: ۱۷۰). در این حکایت رفتار احمقانهٔ فرد بیمار، حرکت نمایش‌گونه‌ای ایجاد کرده که با طنز و تمسخر همراه است؛ فرد قربانی آیرونی به‌دلیل ندانم‌کاری‌اش باعث کوری خود می‌شود. سعدی در اینجا نادانی و احمقی مردم روزگارش را با نیشخندی زهرآگین به نمایش می‌گذارد. در قسمت دوم جوابی که داور می‌دهد و بیطار را تبرئه می‌کند، عنصر غافلگیری را در حکایت فعّال کرده و باعث ایجاد نوع دیگری از آیرونی شده است. از این نمونهٔ آیرونی نیز شاهدی در *اخلاق‌الأشراف* یافت نشد.

۳ـ نتیجه

ازجمله نویسندگان و مشاهیر ادبی که شرایط و اوضاع اجتماعی و سیاسی، آنها را بر آن می‌داشت تا انتقادهای خود را به‌صورت غیرمستقیم بیان کنند، سعدی شیرازی و عبید زاکانی هستند. این دو نویسنده در دوره‌ای زندگی می‌کردند که خفقان سیاسی و اجتماعی ناشی از ظلم و ستم حاکمان مغول، آزادی بیان را از آنها گرفته بود. جامعه سرشار از ریاکاری، فساد اخلاقی، رشوه‌خواری و ظلم و ستم ناشی از بی‌لیاقتی پادشاهان زورگو بود. همین خفقان ناشی از پریشانی روزگار و ناهنجاری‌های جامعه، عبید و سعدی را بر آن می‌داشت تا این مفاسد را به‌صورت غیرمستقیم همراه با تهکّم و استهزا بیان کنند. افراد به‌ظاهر بزرگ، پادشاهان ظالم، قاضیان رشوه‌گیر، مدّعیان علم و اندیشه، متوقّعان، و افراد پست و خسیس، گروه‌های مشترک هر دو نویسنده هستند که با بیانی تمسخرآمیز از نظر سعدی و عبید گذشته‌اند؛ البته تنوّع تیپی در *گلستان* بیشتر دیده می‌شود؛ زیرا هدف سعدی از نوشتن کتاب *گلستان*، کتابی تعلیمی ـ تربیتی است؛ به همین سبب، دربارهٔ اقشار مختلفی از جامعه ـ ازجمله زن و مرد، شاگرد و معلم، طبیب و بیمار، شاه و گدا، فضلا و حکما، بازرگانان، حاجیان، منجمان بی‌سواد، عالمان بی‌عمل، وزیران متملق و... ـ طنز و تهکّم به کار می‌برد؛ اما جامعهٔ عصر عبید، به‌سبب حملات بی‌رحمانهٔ مغول و دیگر خاندان‌ها پریشان‌تر به نظر می‌رسد.

بی‌بندوباری‌ها ارزش‌های جامعه را به ضدارزش تبدیل کرده و فطرت پاک انسان‌های آن روزگار را آلوده کرده بود و همهٔ رذیلت‌ها امری عادی به شمار می‌آمد؛ به‌گونه‌ای که عبید امیدی به اصلاح جامعه ندارد. به همین سبب، گروه‌هایی را تهکّم می‌کند که غرق در مفاسد هستند. این تیپ‌ها و گروه‌ها همان حکمرانان جامعه هستند که مقام و منصبی دارند و به‌نوعی برای مردم چه در امور سیاسی و چه در مسائل دینی تصمیم می‌گیرند. علاوه‌بر این، عبید دراصل، نویسنده‌ای طنزپرداز است و برای به‌کاربردن این هنر کلامی، زبانی تند و صریح به کار می‌برد؛ همین صراحت گفتار جنبهٔ طعنه و آیرونی را در کلامش آشکارتر

کرده است؛ پس بهترین گونهٔ آیرونی که توانست صریح‌گویی او را بیان کند، نوع بلاغی است؛ زیرا چنانکه پیداست حتی اگر خواننده نسبت‌به نویسنده خالی‌الذهن هم باشد، متوجه می‌شود که هیچ نویسنده‌ای مستقیم و بی‌پرده مخاطبش را به خلاف مرسومات جامعه دعوت نمی‌کند؛ بنابراین همانگونه که دیده شد، عبید برای غنای بیان طنزآمیزش بیشتر از آیرونی بلاغی بهره جسته است؛ اما تنوع گونهٔ آیرونی، بیشتر در *گلستان* دیده می‌شود؛ زیرا سعدی زبانی پندآموز دارد و طیف‌های مختلف جامعه را به‌صورت‌های گوناگونی خطاب قرار می‌دهد و همین نحوهٔ بیان نصیحت‌آمیز، طنزش را دیریاب‌تر کرده است؛ شاید یکی از علل این مسئله، سهل و ممتنع بودن سخن اوست؛ به‌همین سبب در میان گونه‌های مختلف آیرونی نوع ساختاری که تناقضات پیچیده‌تری دارد، در متن حکایت‌های وی بیشتر دیده می‌شود. درکل می‌توان گفت سعدی از همهٔ گونه‌های آیرونی استفاده کرده است. بیشترین نوع آیرونی در *گلستان* ازلحاظ درصدی به‌ترتیب، نوع ساختاری، موقعیّت، کلامی، تقدیر، رمانتیک است و کمترین نمونهٔ به‌کاررفته نیز نمایشی، بلاغی، سقراطی و رادیکال است. در *اخلاق‌الأشراف* عبید، بیشترین نوع آیرونی بلاغی است و در وهلهٔ دوم، کلامی، موقعیّت و سقراطی دیده می‌شود؛ از دیگر گونه‌های آیرونی چنانکه پیداست، در *اخلاق‌الأشراف* شاهد خاصّی یافت نشد.

منابع

۱. انوشه، حسن (۱۳۸۱). *دانش‌نامه زبان و ادب پارسی*، ج دوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

۲. بهره‌مند، زهرا (۱۳۸۸). *آیرونی در ساختار مثنوی مولوی بر مبنای نظریهٔ نقد نو*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد دانشگاه علامه طباطبایی.

۳. حری، ابوالفضل (۱۳۸۷). *دربارهٔ طنز رویکردی نوین به طنز و شوخی*، تهران: سوره مهر، چاپ نخست.

۴. داد، سیما (۱۳۸۷). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، تهران: مروارید.

۵. رحیمی، پوپک (۱۳۹۵). *آیرونی و بررسی نقش آن در شکل‌گیری ادبیات نمایشی ایران*، تهران: سبزان.

۶. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۸). *گلستان*، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: جانزاده.

۷. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). *این کیمیای هستی* (مجموعه مقالات و یادداشت‌ها)، تبریز: آیدین.

۸. شیخ بهایی، محمد بن عزالدین حسین (۱۳۹۲). *کشکول*، جلد اول، تهران: دانش.

۹. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران*، ج دوم، تهران: فردوس، چاپ چهاردهم.

۱۰. صفایی، علی (۱۳۹۲). «نگاهی به جلوه‌های آیرونی در اشعار و اندیشه‌های پروین اعتصامی»، *نشریه سابق، دانشکدهٔ ادبیات تبریز*، شمارهٔ مسلسل ۲۲۸، ۹۶-۲۶۱.

۱۱. عبیدزاکانی، نظام‌الدین (۱۳۸۷). *اخلاق الأشراف*، تصحیح و توضیح علی‌اصغر حلبی، تهران: اساطیر.

۱۲. فتوحی، محمود (۱۳۹۲). *سبک‌شناسی نظریه‌ها رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن.

۱۳. ماک، دی. سی (۱۳۷۶). «آیرونی و آیرونیکال چیست؟»، ترجمهٔ حسن چینی‌فروشان، *مجلهٔ سروش*، شمارهٔ ۸۳۶، ۳۴-۳۷.

۱۴. مشرف، مریم (۱۳۸۷). *شیوه‌نامهٔ نقد ادبی*، تهران: سخن، چاپ نخست.

۱۵. موکه، داگلاس‌کالین (۱۳۸۹). *آیرونی*، ترجمهٔ حسن افشار، تهران: مرکز، چاپ سوم.

۱۶. یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۶). *چشمهٔ روشن*، تهران: علمی، چاپ هفتم.

17. Cudden. J.A.A, (1979), *Dictionary of literary Terms. & literary Theory. Revised* by C.E Preston. London: Penguin Book.